

УДК 340.114.5

О.В. ВОЛОШЕНЮК, канд. юрид. наук,
доц., Харківський національний університет
внутрішніх справ

ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК СКЛАДОВА СУСПІЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Ключові слова: правосвідомість, правовий менталітет, правова ідеологія, правова психологія, правова установка, правовий стереотип

Реалії розвитку українського суспільства переконливо доводять наявність прямого зв'язку між станом суспільної правосвідомості та правовим життям. Правотворчість, реалізація права, стан законності і правопорядку відчують на собі потужний вплив усвідомлюваних та прихованих, наскрізних та ситуативних процесів відображення права у загальносоціальній, груповій, професійній, індивідуальній свідомості. Це обумовлює практичну спрямованість теоретико-правових досліджень правосвідомості як специфічної форми суспільної свідомості, питань її змісту і структури, її різновидів та окремих складових. Особливий інтерес в сучасних умовах становить така складова правосвідомості, як правовий менталітет, оскільки успіх реформування національної правової системи не в останню чергу залежить від урахування в цьому процесі глибинних, сутнісних рис ментальності українського народу.

Різним аспектам менталітету присвячені численні роботи в галузі антропології, соціології, політології, культурології, етнопсихології. Що стосується правового менталітету, то його поняття, сутність, функції досліджені в роботах М.І. Козюбри, А.М. Колодія, Д.В. Меньяйла, Ю. Мітке, Ю.М. Оборотова, О.І. Овчиннікова, Л.Й. Петражицького, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун, Г. Теленбаха та багатьох інших вітчизняних та зарубіжних науковців. Деякі вчені зосередили свою увагу на окремих особливостях природи правового менталітету, його зв'язку з іншими соціальними

явищами. Зокрема, Р.С. Байніязов та А.Ю. Мордовцев внесли суттєвий вклад у розвиток теоретико-методологічних засад теорії правового менталітету; З.П. Мельник аналізує питання впливу правової ментальності на рецепцію іноземних елементів правової культури; С.С. Павлов розкриває взаємозв'язок правового менталітету та правової традиції; Г.І. Пастушок розглядає правовий менталітет як чинник формування та функціонування комунітарного права. Разом із тим, слід зауважити, що багато теоретичних і практичних питань, пов'язаних з правовим менталітетом, залишаються поза увагою наукової спільноти або не знайшли належного розкриття, що вимагає їх ретельного опрацювання. Звідси, метою статті є визначення місця правового менталітету у структурі правосвідомості як цілісного юридичного явища. Саме це обумовлює постановку завдання – висвітлення важливих з точки зору теорії і практики проблем структури правосвідомості, а також розкриття визначальних рис правового менталітету з урахуванням існуючих у юридичній науці позицій з цих питань.

Огляд сучасних наукових досліджень свідчить про неоднозначність оцінки співвідношення правосвідомості та правового менталітету. Значна кількість науковців розглядають їх як відокремлені, хоча і взаємопов'язані феномени. Так, А.С. Ібраєва розглядає правосвідомість і правовий менталітет як самостійні компоненти правової культури [1, с.69]. Т.С. Власова серед структурних елементів соціонормативної системи виокремлює законодавство, інституційні правові засоби, правову поведінку, індивідуальну правосвідомість, правову культуру і правовий менталітет [2, с.19]. В.А. Павловська-Кравчук відстоює ідею автономності правового менталітету щодо правосвідомості. На думку автора, правовий менталітет, на відміну від правосвідомості, є «духовно-правовою психологічною інваріантою, що має консервативні форми відтворення властивих їй цінностей» [3, с.9]. Г.Д. Гриценко характеризує правосвідомість і правовий менталітет як діалектично взаємопов'язані

явища, водночас підкреслюючи, що останній не може розглядатися як складова правосвідомості з причини духовно-якісної неоднозначності досліджуваних феноменів. Для правового менталітету характерними є «потаємні», «неявні» стереотипи мислення, латентна готовність діяти певним чином відповідно до певного соціокультурного «коду». «Правовий менталітет – це та кристалічна решітка готовностей, схильностей діяти, мислити, відчувати і сприймати світ певним чином, на якій формується сукупність почуттів, настроїв, мотивів, характерних для правової свідомості даного суспільства» [4, с.76].

Натомість Н.М. Юрашевич переконана, що правовий менталітет є шаром правової свідомості, який являє собою сукупність почуттів, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права про правове життя, що складаються протягом тривалого періоду часу [5, с.88]. На думку Р.С. Байніязова, правосвідомість виступає «*духовно-ментальною* (виділено нами – О.В.) та світоглядно-ідеологічною основою правової дійсності» [6, с.3–4], що свідчить про включення автором менталітету до структури правосвідомості. І.М. Сенін визнає правовий менталітет частиною правосвідомості, її духовно-психологічною складовою, що відображає глибинний пласт свідомості та виконує функції щодо її впорядкування, стабілізації, консервації [7, с.124].

Вважаємо, що висвітленню дійсного співвідношення правового менталітету і правосвідомості сприятиме аналіз структурних елементів останньої. Достатньо часто складовими правосвідомості вважають правову ідеологію і правову психологію. Наприклад, Ю.О. Тихомиров зазначає, що «правосвідомість складається з правової ідеології та правової психології, причому правова ідеологія відображає насамперед пізнавальну сторону правосвідомості, а правова психологія – емоційну» [8, с.115]. Крім того, що такий підхід належним чином не відображає повного змісту правосвідомості, при цьому досить часто спостерігається помилкове розуміння природи та співвідношення названих елементів. Так, І.М. Се-

нін вказує, що правосвідомість – це частина суспільної свідомості, що демонструє ставлення до права «на основі знання про нього у формі чуттєвого (правова психологія) або раціонального (правова ідеологія) розуміння» [7, с.123]. Така позиція викликає, як мінімум, два зауваження. По-перше, розуміння завжди має раціональний, інтелектуальний характер, тоді як правова психологія містить оціночні судження стосовно реального і бажаного права, емоційно-чуттєву реакцію на правову реальність. По-друге, сполучник «або» говорить про те, що перше і друге взаємно виключають одне одного, тобто правосвідомість суб'єкта може являти собою або правову ідеологію, або правову психологію, що не відповідає дійсності. Дещо інакше бачить досліджувану проблему В.Є. Толпикін: «правосвідомість складається з правової психології і правової ідеології, що в гносеологічному плані відповідає буденному і теоретичному рівням правової свідомості» [9, с.128–129]. При цьому правова психологія формується стихійно, правові знання, що набуваються на цьому рівні, мають риси неорганізованості та безсистемності. Натомість правова ідеологія являє собою систему правових ідей, поглядів, теорій, які дозволяють проникнути у природу правових явищ, розкрити внутрішній механізм правового регулювання, у яких обґрунтовується необхідність певних норм права або доводиться їх неправомірність. Вважаємо такий підхід також невірним з тієї причини, що мова тут йде не про види правосвідомості (буденну і професійну), а про її структуру, тобто вказані елементи присутні у свідомості будь-якого суб'єкта. Як юрист має певні юридичні знання і оцінки правових явищ, що впливають з його фахової підготовки та відповідної практики, так і звичайний громадянин має відповідні знання і емоції, пов'язані з його життєвим досвідом вирішення правових питань, але у психіці і першого, і другого присутні як ідеологічні, так і психологічні елементи. Мова може йти про їх різну якість, про відмінності їх змістовного наповнення, але вказані елементи не слід протиставляти

одне одному, оскільки вони є складовими єдиної правосвідомості. До чого може призвести таке протиставлення, можуть проілюструвати слова О.М. Мигушенка, який вказує на виникнення у процесі правових реформ «невідповідності правової ідеології з правовою психологією більшості населення» [10, с.26]. Ця теза могла би бути вірною, якби мова йшла про протиріччя між офіційною правовою ідеологією, яка впроваджується владою, та масовою суспільною психологією, але автор веде мову про елементи буденної правосвідомості, тобто вказана невідповідність спостерігається всередині свідомості. При такому зіткненні структурних елементів правосвідомості, на нашу думку, слід вже говорити про душевну хворобу, шизофренію, що являє собою розщеплення розсудку та проявляється у фундаментальних розладах мислення і сприйняття навколишнього світу.

Отже, ми наголошуємо на необхідності сприйняття структурних елементів правосвідомості у їх єдності, оскільки мова йде саме про структуру, а не про види правосвідомості. Крім того, вказаних вище двох елементів для характеристики структури правосвідомості недостатньо. Слід погодитись з Ю.О. Козенко, яка звертає увагу на те, що самі по собі знання та емоції не характеризуються здатністю практичної реалізації. «Таку властивість виконує вольовий компонент, котрий становить собою свого роду ціннісно-емоційне поєднання, виступає кульмінаційною стадією правосвідомості та носить назву установка – психологічний стан схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації» [11, с.10]. Тому більш обґрунтованою є позиція тих авторів, які виокремлюють три складові правосвідомості: ідеологічні («когнітивні», «пізнавальні») елементи, що виражають раціональне сприйняття правової дійсності, її пізнання у формі відповідних знань, уявлень, ідей; психологічні елементи, які відображають емоційне сприйняття правової дійсності (почуття, емоції, настрої щодо чинних та майбутніх норм права); поведінкові («регулятивні») елементи, що виконують роль внут-

рішньої причини правомірної або протиправної поведінки (відповідні мотиви, установки) [12, с.212]. Разом із тим, слід зазначити, що і цьому підходу бракує повноти і всебічності, оскільки у ньому робиться наголос на змістовно-функціональних елементах правосвідомості, але поза увагою залишаються питання глибини та динаміки відображення державно-правових явищ у індивідуальній та колективній свідомості. У цьому сенсі вірними є слова В.С. Бредневої про те, що «правосвідомість, функціонуючи в суспільному житті як єдина динамічна система, має складну будову. Специфіка її структури в тому, що правосвідомість відноситься до числа явищ, які не можуть бути розкриті в якійсь одній системі уявлень. Необхідно, щонайменше, кілька розрізів, щоб оголити її складну структуру» [13, с.30].

Зокрема, такий особливий «розріз» демонструє Т.В. Гороховська, яка пропонує образно уявити духовний світ суспільства у вигляді великої сфери, до якої входять декілька інших, менших за обсягом сфер. У центрі знаходиться правовий менталітет, друга, більша за обсягом сфера – правосвідомість, третя, ще більша – правовий світогляд, четверта – правове мислення, і найбільшою сферою є духовна (нематеріальна) частина правової культури суспільства. Чим більшою є сфера за обсягом, тим її зміст є більш динамічним, тим менше часу необхідно для формування даного правового процесу, адже кожне правове явище розглядається в певних часових рамках, саме в тих, в яких проходить процес появи, розвитку та переходу в іншу форму під впливом зовнішніх факторів. Так, для правового менталітету часові рамки вимірюються століттями, для правосвідомості – роками, для правового мислення – секундами [14]. Вважаємо, що такий підхід вірно вказує на неоднакову динаміку розвитку різних компонентів правосвідомості, одні з яких є більш статичними, а інші – більш рухливими. При цьому, у структурі правосвідомості знаходиться місце і для правового менталітету, який являє собою історично сформовану специфічну систему світоглядних уявлень, оці-

нок і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності, що є найбільш типовими й стійкими для певної соціальної групи або національно-етнічної спільноти. Як вказує Р.С. Байніязов, менталітет є одним з найважливіших «накопичувачів» інваріантних суспільно-духовних, етнокультурних складових – цінностей, установок, переконань, традицій, ритуалів, стереотипних моделей поведінки, емоційних рухів («жестів»), реакцій, імпульсів, інтенцій тощо [6, с.33].

Можна сказати, що менталітет – це є своєрідний «генетичний код» або «дух» народу, що формується під впливом культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних, релігійних факторів та пронизує всі сфери життєдіяльності людей. Свій менталітет притаманний цивілізаціям, історичним типам суспільства (аграрне, промислове, постіндустріальне), народам, етносам. Він проявляється в національному характері, в типових способах поведінки. Його можна простежити через прислів'я, міфи, казки, звичаї, традиції тощо. Характерними рисами менталітету можуть бути індивідуалізм чи колективізм, націоналізм або космополітизм, інертність чи ініціативність, тяжіння до свободи або до рівності, до порядку або до розвитку тощо. На його основі виникає відчуття ідентичності, поділ людей на своїх та чужих. Водночас менталітет є призмою, через яку людина дивиться на світ та на своє місце у ньому. Таким чином, правовому менталітету, як складовій правосвідомості, притаманний консервативний, стійкий та статичний характер. За словами Ю.М. Дмитрієнка, у ньому завжди домінують позитивно закріплені у суб'єктів правової свідомості умовні правові рефлексії національної самосвідомості, правосвідомості та культури, що передаються за родинним «кровними» зв'язками як родові смислові одиниці родової правової природи [15, с.246].

Н.М. Юрашевич вказує, що «як суб'єктивний образ дійсності менталітет являє собою своєрідну систему глибинних, стійких і відносно поверхневих, мінливих уявлень, що визначають світорозуміння і світовідчуття лю-

дей. Ментальність виступає не тільки як зміст свідомості і самосвідомості (почуття, погляди, уявлення і т. п.), але і як стиль мислення (спосіб розуміння та оцінки дійсності)» [5, с.86]. З цими словами можна погодитись з тим уточненням, що суб'єктом тут виступає не окремий індивід, а певна соціокультурна спільність. Досить часто категорії «менталітет», «ментальність» розглядають поряд з такими поняттями, як «духовність», «нація», «національна ідея», «національні цінності», «національний характер»; співвідносять із такими суміжними поняттями, як «національна самосвідомість», «політична самосвідомість», «культурний архетип», «історична пам'ять народу» тощо [16, с.427–428]. На цей момент звертає увагу й Т.В. Гороховська: «правовий менталітет формується в рамках громадського суб'єкта; правосвідомість – громадського, колективного, індивідуального; а правове мислення – тільки в рамках індивіда» [14]. Так само і Ю.М. Дмитрієнко вказує, що «про нього (менталітет) можна казати тільки при дослідженні групової правової поведінки, групової чи колективної правової свідомості та культури» [15, с.246]. Звичайно, індивід в процесі соціалізації вбирає у себе ключові риси характеру свого народу, внаслідок чого певні погляди, оцінки сприймаються ним як само собою зрозумілі речі, а відповідні поведінкові реакції інколи набувають напівавтоматичного характеру, але первинним для таких індивідуальних стереотипів все ж є правовий менталітет народу чи відповідної соціальної групи.

Н.О. Глибовська, характеризуючи таке явище, як правовий стереотип (який, на нашу думку, є одним з ключових елементів менталітету), звертає увагу на те, що останній стосується відразу всіх елементів правосвідомості, впливаючи на уявлення, емоції, почуття і правові установки. У свою чергу, на думку автора, і в структурі самого стереотипу можна виділити розумовий, емоційний і моторний компонент [17, с.314]. А.С. Баронін, у свою чергу, вказує, що у структурі менталітету виокремлюють три основні компоненти: емоційний, вербальний і поведінковий [18, с.63].

Тобто правовий менталітет, як глибинний елемент правосвідомості, фактично повторює її структуру, створюючи своєрідний каркас, що об'єднує ідеологічні, психологічні та поведінкові елементи суспільної правосвідомості, надає їм рис сталості і соціально-юридичної своєрідності.

О.Ф. Скаун правильно зауважує, що правосвідомість є одним з найбільш консервативних елементів правової системи, вона дуже хворобливо розлучається із узвичаєними уявленнями про правову реальність [19, с.95]. Слід зазначити, що саме правовий менталітет, говорячи образно, забарвлює правосвідомість у консервативні кольори. Цей факт важливо враховувати при проведенні різного роду соціальних реформ, які можуть гальмуватися внаслідок зіткнення з глибинними цінностями населення держави. Коригування складових правосвідомості відбувається повільно, його динаміка залежить від потужності та привабливості нових ідей порівняно з традиціями та стереотипами, що сформувалися в надрах суспільної свідомості.

Все викладене дозволяє зробити деякі висновки. У юридичній науці існують різні підходи до співвідношення правосвідомості і правового менталітету. Одні автори вважають менталітет частиною правосвідомості, інші розглядають вказані явища як певним чином відособлені один від одного феномени. Вважаємо, що роздільне сприйняття правосвідомості і правового менталітету склалося внаслідок спрощеного розуміння феномену правосвідомості та її структури. У більшості сучасних досліджень прийнято виокремлювати ідеологічні, психологічні та вольові складові правосвідомості. Поряд з цим, на нашу думку, слід вирізняти статичні та динамічні складові правосвідомості, а також явні та приховані (свідомі та підсвідомі) елементи. За такого розширеного, «об'ємного» підходу до структури правосвідомості правовий менталітет може розглядатися як його невід'ємна складова – статична й прихована, яка впливає на розвиток його динамічних та усвідомлюваних елементів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ибраева А. С. Структура правовой культуры / А. С. Ибраева // Правовая реформа в Казахстане. – 2002. – № 4. – С. 69–71.
2. Власова Т. С. Индивидуальное правосознание и правовая культура в условиях модернизации российской соционормативной системы : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Т. С. Власова. – Краснодар, 2012. – 33 с.
3. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В. А. Павловська-Кравчук. – Харків, 2012. – 20 с.
4. Гриценко Г. Д. Понимание взаимосвязи права, правосознания и правового менталитета в социокультурном контексте / Г. Д. Гриценко // Вестник Ставропольск. гос. ун-та. – 2003. – № 32. – С. 72–78.
5. Юрашевич Н. М. Правовой менталитет белорусского общества / Н. М. Юрашевич // Веснік БДУ. Сер. 3. – 2007. – № 3. – С. 85–88.
6. Байниязов Р. С. Правосознание и правовой менталитет в России : автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Р. С. Байниязов. – Саратов, 2006. – 53 с.
7. Сенин И. Н. Правовой менталитет и правосознание современной России / И. Н. Сенин // Инновационное образование и экономика. – 2011. – Т. 1. – № 8. – С. 123–126.
8. Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика / Ю. А. Тихомиров. – М. : Формула права, 2010. – 400 с.
9. Толпыкин В. Е. Правосознание как социально-культурный феномен / В. Е. Толпыкин // Общество: политика, экономика, право. – 2011. – № 3. – С. 128–132.
10. Мигушенко О. Н. Историческое и логическое в понимании правосознания / О. Н. Мигушенко // История государства и права. – 2006. – № 9. – С. 24–26.
11. Козенко Ю. О. Правова свідомість людини як аксіологічна сутність її поведінки /

Ю. О. Козенко // Наукові записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 2. – С. 8–12.

12. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи / А. М. Шульга. – Х. : Майдан, 2013. – 412 с.

13. Бреднева В. С. Уровни правосознания и юридическая деятельность / В. С. Бреднева. – Южно-Сахалинск : СахГУ, 2010. – 164 с.

14. Гороховская Т. В. Правовой менталитет как феномен, влияющий на правовую культуру личности / Т. В. Гороховская // Вестник КарГУ. – 2007. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://articlekz.com/node/834>.

15. Дмитрієнко Ю. М. Становлення і розвиток української правової свідомості: ментальні та ідеологічні права її суб'єктів в аспекті української правової ментальності / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 244–252 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/>

FP_index.htm_2011_2_40.pdf.

16. Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід / Г. Я. Савчин // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: серія юридична. – 2009. – № 3. – С. 422–428.

17. Глыбовская Н. А. Правовой стереотип в структуре правосознания / Н. А. Глыбовская // Управление в социальных и экономических системах : материалы XVII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 2-6 июня 2008 г.) / Минский ин-т управления. – Мн., 2008. – С. 313–314.

18. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.

19. Скакун О. Ф. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение / О. Ф. Скакун // Право Украины. – 2013. – № 1. – С. 93–116.

Волошенюк О. В. Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості / О. В. Волошенюк // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 42–47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_9.pdf

Досліджено наукові підходи до характеристики структури правосвідомості та співвідношення правосвідомості й правового менталітету. Запропоновано авторський погляд щодо місця правового менталітету у структурі правосвідомості. Обґрунтовано колективний, суспільний характер менталітету народу.

Волошенюк А.В. Правовой менталитет как составляющая общественного правосознания

Исследованы научные подходы к характеристике структуры правосознания и соотношению правосознания и правового менталитета. Предложен авторский взгляд на место правового менталитета в структуре правосознания. Обоснован коллективный, общественный характер менталитета народа.

Voloshenyuk O.V. Legal Mentality as a Part of Public Legal Awareness

The scientific approaches to the characterization of the structure of legal awareness and correlation of legal awareness and legal mentality were studied. The author's point of view on the place of the legal mentality in the structure of legal awareness was proposed. The collective, social character of the mentality of the people was proved.